

ОСОБЛИВОСТІ ПІЗНАВАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ЛАНКИ ІЗ ЗАТРИМКОЮ ПСИХІЧНОГО РОЗВИТКУ

*Анна ПІЮЧЕВСЬКА,
практичний психолог
Сумського дошкільного навчального закладу
(ясла-садок) №38 «Яблунька» Сумської міської ради
kislaa243@gmail.com*

Анотація. Школярі із затримкою психічного розвитку мають виражені відставання в розвитку пізнавальних психічних процесів: уваги, уяви, сприймання та мовлення, мислення, пам'яті.

Зазначена категорія дітей потребує врахування індивідуальних показників розвитку інтелекту, психофізичних показників, дрібної моторики тощо. Важливим в корекційно-розвитковій роботі з такими школярами є застосування спеціальних корекційних занять, дозування навчального матеріалу, постійне повторення раніше вивченого матеріалу, збільшення часу на обдумування, допомога вчителя в розв'язанні пізнавальних завдань тощо.

Ключові слова: діти із затримкою психічного розвитку, пам'ять, мислення, увага, сприймання, уява, мовлення, предметні компетентності.

Piiuchevska A.H., Features of cognitive activity of younger school students with delayed mental development.

Abstract. Children with mental retardation have a significant lag in the development of cognitive mental processes: thinking, memory, attention, imagination, perception, and speech.

This category of children needs to take into account individual indicators of intelligence development, psychophysical indicators, fine motor skills, etc. Important in corrective and developmental work with such schoolchildren is the use of special corrective classes, dosage of educational material, constant repetition of previously studied material, increased time for thinking, teacher's help in solving cognitive tasks, etc.

Key words: children with mental retardation, thinking, memory, attention, imagination, perception, speech, subject competences.

Актуальність. Освітній процес у початковій ланці загальноосвітніх закладів ґрунтується на засадах новітньої парадигми, а саме особистісно зорієнтованого та компетентнісного підходів. Урахування зазначених підходів зумовлює чітке визначення результатів засвоєння змісту навчальних предметів.

За період навчання особи із затримкою психічного розвитку повинні опанувати ключовими та предметними компетентностями. Особливе місце займають інтегровані курси, предметні компетентності якого формуються на міжпредметній основі і передбачають опанування навчальним матеріалом низки освітніх галузей (природничої, соціальної, здоров'язбережувальної, громадянської та історичної).

Мета роботи. Теоретично узагальнити ознаки пізнавальної сфери та визначити умови організації й методикку навчання осіб із затримкою психічного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Пізнавальна діяльність – це усвідомлена активність, спрямована на пізнання дитиною оточення за допомогою таких психічних процесів, як пам'ять сприймання, увага, мислення, мовлення тощо.

Особливості психічного розвитку в різновікових дітей досить неоднорідна, але всі молодші школярі із затримкою психічного розвитку (ЗПР) мають відставання у розвитку пізнавальної сфери, яку можна спостерігати вже на ранніх етапах життя дитини, проте найвиразніше це відставання проявляються під час переходу до навчання в школі.

Головною причиною труднощів, що виникають у дітей із ЗПР під час навчання в освітньому закладі є недостатня сформованість пізнавальних процесів. Труднощі в навчанні створюються слабким, функціональним станом їх нервової системи, що призводить до зниження працездатності, швидкої стомлюваності та легкого відволікання.

У молодших учнів із ЗПР дослідники (О. Бабяк, Н. Баташева, А. Душка, І. Недозим, І. Омельченко, О. Орлов, Л. Прохоренко, Т. Сак, Н. Ярмола та інші) фіксують вкрай низьку пізнавальну активність, що є проявом низького рівня їхньої психічної активності загалом і вкрай слабкої пізнавальної мотивації зокрема [1; 2; 3].

Пізнавальні інтереси в означеній категорії дітей виражені вкрай слабо, навчальна мотивація відсутня, їхнє бажання йти до школи пов'язане лише із зовнішньої атрибутикою (придбання портфеля, шкільного приладдя, зошитів тощо). Особистісний компонент «шкільної

незрілості» обумовлений недорозвиненням або уповільненим дозріванням лобових та лобно-діенцефальних систем головного мозку.

Важливим показником розвитку пізнавальної активності здобувачів освіти початкової ланки із затримкою психічного розвитку є мислення. Мислення – це процес пізнавальної функції, який характеризується опосередкованим та узагальненим відображенням дійсності [4, с.212].

Труднощі розвитку мислення - одна з головних ознак, що відрізняє дітей із ЗПР від нормо-типових однолітків. Науковці (Т. Єгорова, В. Лубовський, Т. Пускаєва, У. Ульянкова, та інші) вважають, що прогалини в розвитку мисленнєвої діяльності у осіб із ЗПР проявляється у всіх компонентах структури мислення, а саме:

- у дефіциті компонента мотивації, що впливає на помітно знижену пізнавальну активність, намаганні уникнути інтелектуального навантаження аж до відмови від виконання завдання;

- у нераціональності регуляційно-цільового компонента, обумовленого відсутністю постановки мети, планування дії методом емпіричних проб;

- у гальмуванні розумових операцій аналізу, синтезу, абстрагування, узагальнення, порівняння тобто пролонгованій незбіжності операційного компонента;

- у проблемах активних сторін розумових процесів [6, с.418].

Необхідно відзначити, що в здобувачів освіти із ЗПР види мислення розвиваються нерівномірно. Чітко виражена несформованість словесно-логічного мислення (яке оперує уявленнями, чуттєвими образами предметів), максимально наближено до норми однолітків розвивається наочно-дійове мислення (пов'язане з фізичним реальним перетворенням предмета).

Учитель, який має намір працювати з дитиною із ЗПР, повинен усвідомити сильні сторони інтелектуального потенціалу досліджуваної категорії дітей: вони потребують інтелектуальної допомоги, часто можуть перенести засвоєний зразок-прийом у нові умови, що є головним для процесу навчання учня – здатності до продуктивного засвоєння умінь, знань, іншого досвіду тощо. Цей потенціал є основою для успішної корекції інтелектуальної діяльності в умовах спеціального навчання.

Умовами ефективного активізації роботи мозку дітей із ЗПР на основі індивідуально-корекційного підходу є:

- 1) загальна корекційна спрямованість всього процесу навчання, що забезпечує учням режим життєдіяльності (збільшений термін навчання,

мала наповнюваність класу, щадний режим); відповідний навчальний план (збільшена кількість годин на важкі розділи програми, запровадження спеціальних корекційно-розвиткових; індивідуальні та групові форми корекційних занять (з корекції мовлення тощо);

2) розвиток у школярів відтворювальних можливостей мислення, які є основою для засвоєння знань, використання при цьому опор, що покращують аналітичну обробку інформації, раціональний спосіб діяльності, логічну послідовність;

3) використання проблемних завдань, які завжди передбачають частково-пошуковий метод навчання (створення разом із учнями мікропроблемної ситуації, пошук нового завдання, що допомагає розв'язати означену ситуацію). Спільна пошукова діяльність стимулює пізнавальну активність та самостійність мислення в таких учнів, допомагає активізувати інертні та малорухливі розумові процеси, активізує всі види розумових операцій, розширює особистий досвід школяра щодо виявлення причинно-наслідкових зв'язків та тимчасових відносин, формує потребу у подоланні ситуації незнання тощо;

4) розвиток конкретних розумових способів та операцій на основі їх мовленнєвого проговорення, опосередкування. Промовляння розумових процесів (мети, плану, методу, результату діяльності) сприяє розвитку словесно-логічної форми мислення. Для тренінгу розумових операцій вчитель може адаптувати програми молодших школярів загальноосвітньої школи;

5) формування у дитини з ЗПР рефлексії, яка насамперед пов'язана з мотивацією учіння, усвідомленням власних дій та контролем за процесом виконання дій [7, с.59].

Учитель повинен створювати умови, які сприяють наступному:

- прийняття дитиною цілей майбутньої роботи;
- формування алгоритму аналітичного узагальнення інформації;
- створення ситуації для перенесення знань у змінні умови;
- зануренню учнів у ситуацію частково самостійного вибору способу рішення, розвитку самоконтролю – порівняння із зразком;
- повернення до повторного осмислення завдання;
- аргументація самооцінки, взаємооцінка.

Важливим показником розвитку пізнавальної функції осіб із затримкою психічного розвитку є пам'ять. На думку С. Максименка, важливою умовою продуктивності пізнавальної діяльності є достатньо розвинені пам'ять та увага. Пам'ять – це процес психіки, який забезпечує

організацію, зберігання та повторне використання досвіду минулого [5, с.81].

Учні із ЗПР мають значно ослаблену пам'ять (це обмежений обсяг запам'ятовування, тривалість запам'ятовування смислової інформації). Діти із ЗПР механічно бездумно заучують матеріал. Це мала повнота, швидкість, міцність і точність запам'ятовування. Ось чому здобувачі освіти із ЗПР важко запам'ятовують таблицю множення, тексти, погано утримують в розумі умову завдання. Їм властиві різкі коливання продуктивності відтворення, швидко забувають вивчене.

Молодші школярі з ЗПР помітно гірше відтворюють словесний матеріал, витрачають на пригадування помітно більше часу, рідко застосовують для цього допоміжні прийоми.

Досліджувана категорія дітей не в змозі використовувати раціональні прийоми запам'ятовування (наприклад, класифікацію матеріалу), не можуть і не бажають контролювати свої дії та результати запам'ятовування.

Особливо значущим при ЗПР є порушення короткочасної пам'яті, оскільки цей вид пам'яті є основою довгострокової пам'яті. Загальною особливістю короткочасної пам'яті дітей із ЗПР у порівнянні з пам'яттю ровесників з нормо-типовим розвитком – є її малий обсяг, повільне наростання продуктивності при повторних пред'явленнях, порушення порядку відтворення словесних і цифрових рядів, низька вибірковість тощо.

Значні відмінності між дітьми із ЗПР та нормотиповими однолітками виявлені за показниками обсягу довготривалої пам'яті.

У розвитку мимовільної пам'яті у школярів із ЗПР відзначаються недоліки. Однією з головних проблем недостатнього функціонування мимовільної пам'яті у дітей із ЗПР є зниження їх пізнавальної активності. При цьому дидактичний матеріал запам'ятовується ними краще за вербальний і є дієвою опорою в процесі відтворення.

Важливим показником розвитку пізнавальної сфери осіб із затримкою психічного розвитку є увага. Це особливий активний стан індивіда у вигляді спрямованої зосередженості на якомусь об'єкті. Увага є однією з важливих передумов усіх видів свідомої діяльності, насамперед пізнавальної [8, с.150].

Характерними ознаками уваги дітей з ЗПР є її нестійкість, розсіяність, низька концентрація, труднощі перемикання.

Одна із суттєвих та помітних особливостей пізнавальної діяльності при затримці психічного розвитку – це недостатній рівень уваги. Такі учні під час уроків часто відволікаються, досить незосереджені, не здатні уважно слухати чи працювати більше 5-10 хвилин. Потрібно відзначити, що рівень уваги в дітей із ЗПР неоднаковий. Максимальна напруга уваги спостерігається на початку уроку в одних дітей, і в міру продовження роботи вона значно знижується; в інших – концентрація уваги настає лише після певної діяльності; третім характерна періодичність в утриманні уваги.

Зниження рівня концентрації, розсіювання уваги, спостерігається при втомі дітей.

Зміна робочих і неробочих настроїв, часті переходи стану активності уваги до повної пасивності пов'язані з нервово-психічним станом дітей із ЗПР і виникають часом без причин. Але й зовнішні обставини (великий обсяг роботи, складність завдання тощо) можуть виводити школяра з рівноваги, знижують його концентрацію уваги, змушують нервувати.

Для більшості дітей із ЗПР характерною ознакою є ослаблена увага до вербальної (словесної) інформації. Навіть під час захоплюючої, цікавої, емоційної розповіді такі діти починають позіхати, відволікатися на сторонні справи, втрачають сенс розповіді тощо.

Важливим показником розвитку пізнавальної сфери дітей із ЗПР є сприймання. У дітей означеної категорії спостерігається низький (порівняно з нормо-типовими однолітками) рівень розвитку сприймання. Це виявляється в необхідності тривалішого часу для прийому та переробки сенсорної інформації; у недостатності, фрагментарності знань цих дітей про навколишній світ; у труднощах при впізнанні предметів, що у незвичному становищі, контурних і схематичних зображень. Подібні якості цих предметів сприймаються ними зазвичай як однакові. Ці діти не завжди впізнають і часто змішують подібні за зображенням літери та їх окремі елементи; Найчастіше помилково сприймають поєднання букв та інше.

Навіть за відсутності первинних недоліків слуху, зору та інших видів чутливості у дітей із ЗПР відзначається фрагментарність, уповільненість сприймання, труднощі виділення фігури на фоні та деталей у складних зображеннях, значно збільшено латентний період пізнання об'єктів. Дітям з ЗПР необхідно більше часу, ніж їх здоровим одноліткам, для прийому і переробки сенсорної інформації.

Важливим показником розвитку пізнавальної сфери дітей із ЗПР є мовлення. Мовлення – це провідна форма мислення та спілкування,

опосередкована мовою. Готовність до до освітнього процесу включає певний рівень мовленнєвого розвитку: правильна звуковимова, здатність диференціювати і розрізняти акустичні ознаки звуків (дзвінкість-глухість, шиплячі-свистячі, твердість-м'якість та інше), достатній для повноцінного спілкування з оточуючими, рівень сформованості пасивного й активного словника. Вміння логічно будувати висловлювання, проявляти мовленнєву активність.

Мовлення дітей із ЗПР загалом розвивається з відставанням від вікової норми та має низку особливостей, а саме: низький рівень орієнтування в звуковій дійсності мови; недостатність вимови свистячих, шиплячих звуків і звуку «р», яка обумовлена млявістю артикулювання, що призводить до їх невиразного звучання, спотворення (слабке усвідомлення звукової будови слова); недостатньо сформовані фонематичний слух та фонематичне сприйняття – розумова дія щодо визначення кількості, послідовності, місця звуків [10, с. 156].

Для дітей із ЗПР характерною є недостатність міжаналізаторної взаємодії, тобто, вони насилу утворюють слухорухові, зорово-рухові та слухоглядні зв'язки. Тому їм складно встановити відповідність між фонемою і графемою: вони важко визначають зв'язок між звуком і буквою, що значно ускладнює процес навчання читання і письма. Для них характерною є бідність, неточність, недиференційованість словника. Він представлений переважно побутовою, повсякденною лексикою.

У словнику дітей цієї категорії переважають слова з конкретним, добре їм відомим значенням. В основному вони користуються такими категоріями, як іменник і дієслово. З прикметників використовують переважно якісні, що позначають безпосередньо сприйняті ознаки (колір, форма, величина), недостатньо володіють антонімічними, синонімічними засобами мови.

У мовленні дітей із ЗПР недостатньо представлені займенники, прислівники. Такі діти уповільнено включають у своє мовлення нові слова, поняття, отримані у процесі навчання.

Діти із ЗПР потребують спеціалізованої допомоги з заповнення прогалин у мовленнєвому розвитку за трьома основними напрямками:

- корекція фонетико-фонематичного недорозвинення мови;
- уточнення, збагачення та активізація словника;
- корекція граматичної будови мовлення.

Учитель у процесі навчання повинен постійно стежити за якістю вимови звуків дітьми із ЗПР, вимагати від них правильної, чіткої вимови звуків, які коригують.

Учитель повинен привертати увагу учнів до механізму утворення звуків, фіксувати їхню увагу на артикуляційних відчуттях при вимові звуків.

Необхідно формувати навички звукового аналізу: вміння пізнавати звуки у різних положеннях у слові, виокремлювати на слух, порівнювати цей звук з іншими, вправлятися у визначенні кількості, послідовності звуків у слові тощо.

Учитель повинен фіксувати увагу дітей на уточненні сенсу слів, можливості смислових зв'язків між словами, своєчасно попереджати неточне чи помилкове вживання будь-якого слова, реагувати на це; потрібно організовувати вправлення дітей у багаторазовому використанні нової лексики у різноманітних контекстах, використовувати предметні та сюжетні картинки, практичну діяльність.

Необхідно звернути увагу дітей на сенсорно-зрізнуювальну функцію словотвору та словозміни, порівнювати смислово та морфологічну сторону споріднених слів, вправляти дітей у моделюванні слів із заданою смисловою ознакою побудови речень із заданого набору слів, за заданою схемою, за предметно-практичною демонстрацією та інше.

Несформованість усного зв'язного мовлення знижує пізнавальні можливості учнів, їх розумову та мовленнєву активність. Процес формування зв'язного мовлення в учнів із ЗПР тривалий і здійснюється у межах кожного навчального предмета.

У роботі з молодшими учнями із ЗПР дослідники (О. Бабяк, Н. Баташева, А. Душка, І. Недозим, І. Омельченко, О. Орлов, Л. Прохоренко, Т. Сак, Н. Ярмола та інші) рекомендують звертати увагу на:

– цілеспрямоване навчання побудові зв'язного висловлювання на практичному рівні у підготовчий період для створення необхідної бази для подальшої роботи;

– розвиток уявлення про слово та речення;

– складання графічної схеми речення;

– формування практичних уявлень у зв'язному висловлюванні (розповіді), для чого використовуються порівняння, набіру не пов'язаних між собою речень, набір слів тощо [9, с. 249].

До відповідей дітей слід ставитися уважно, кожного учня вислуховувати. Навіть у неповних і неточних відповідях потрібно

знаходити щось позитивне і дати дитині відчуття, що її зусилля не були марними. Таке ставлення стимулює у дітей із ЗПР подальшу активність та впевненість у собі. При виборі завдань потрібно використовувати індивідуальний підхід з урахуванням рівня мовленнєвої підготовки школярів.

Існує багато думок щодо проблеми навчання дітей ЗПР.

Такі діти потребують особливого підходу. Багато хто з них потребує корекційного навчання у спеціальних закладах загальної освіти, де з ними проводиться велика системна корекційна робота, завдання якої – урізноманітнити цих дітей знаннями про навколишній світ, розвивати у них спостережливість та досвід практичного узагальнення, формувати вміння самостійно здобувати знання та використовувати їх.

Таким чином, пізнавальна діяльність молодших школярів із затримкою психічного розвитку відрізняється від нормо-типових ровесників. У дітей із ЗПР спостерігається значне відставання в розвитку пізнавальних психічних процесів: мислення, пам'яті, уваги, уяви, сприймання та мовлення.

Зазначена категорія дітей потребує врахування індивідуальних показників розвитку інтелекту, психофізичних показників, дрібної моторики тощо. Важливим в корекційно-розвитковій роботі з такими школярами є застосування спеціальних корекційних занять, дозування навчального матеріалу, постійне повторення раніше вивченого матеріалу, збільшення часу на обдумування, допомога вчителя в розв'язанні пізнавальних завдань тощо.

Висновки. Організація навчального процесу для дітей із затримкою психічного розвитку повинна мати освітній, корекційно-розвивальний, виховний і соціалізуючий компоненти.

Успішна реалізація навчального проекту за освітньою програмою інтегрованого курсу «Я досліджую світ» можлива за наступних умов: наявність важливих дослідницьких проблем або завдань, для розв'язання яких потрібні інтегровані предметні компетентності та дослідницький пошук; важливість результатів проектної діяльності учнів з ЗПР; самостійна діяльність школярів із ЗПР під контролем учителя (така діяльність може носити різний рівень автономності й бути індивідуальною, парною та груповою); визначення кінцевої мети навчального проекту; наявність інтегрованих знань, умінь і навичок, досвіду й мотивації з різних освітніх галузей, необхідних для роботи над навчальним проектом; структурування змістової частини проекту з чітким визначенням

результатів кожного етапу навчального проекту та інші. До негативних наслідків відносяться: низька мотивація та недостатні уміння учнів займатися дослідницькою діяльністю; низький рівень мотивації вчителів початкових класів до застосування проектної технології; відсутність чіткого результату проектної діяльності молодших школярів.

Список використаних джерел

1. Андрусенко І. В., Котелянець Н. В., Агєєва О. В. Особливості реалізації змісту інтегрованого курсу «Я досліджую світ» в умовах Нової української школи. Початкова освіта: методичні рекомендації щодо організації навчального процесу в 2018/2019 навчальному році. К.: Оріон, 2018. С. 102–110.

2. Архитко О. В., Бистрова Ю. О. Дослідно-експериментальна робота з формування природничо-математичних компетентностей учнів з особливими освітніми потребами. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 19: Корекційна педагогіка та спеціальна психологія. Київ, 2018. Вип. 36. С.11–17.

3. Добровольська Л. Н., Чорновіл В. О. Інтеграція навчальних предметів в початковій школі як ефективна форма навчання молодших школярів. Черкаси: Видавництво КНЗ «Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради», 2017. 183 с.

4. Косенко Ю. М. Розвиток суспільствознавчої освіти школярів з інтелектуальними порушеннями в Україні в 90-ті роки ХХ століття. Перспективи та інновації науки. 2022. № 1. С. 212–223.

5. Косенко Ю. М. Суспільствознавча освіта учнів з інтелектуальними порушеннями: сутність поняття, зміст, структура. Humanitarium. Педагогіка. Переяслав-Хмельницький; Ніжин. 2018. Том 42. Вип. 2. С. 74–83.

6. Косенко Ю. М. Формування суспільствознавчих знань у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку в Україні в 80-х роках ХХ століття. Перспективи та інновації науки. 2021. № 5. С. 417–428.

7. Косенко Ю. М., Супрун М. О., Боряк О. В., Король О. М. Цифрові технології як інструмент формування абстрактних понять в учнів з порушеннями інтелектуального розвитку. Інформаційні технології і засоби навчання. 2021. Т. 85. № 5. С. 42–61.

8. Піючевська А. Г. Загальна середня освіта в умовах війни. Освіта для ХХІ століття: виклики, проблеми, перспективи: зб. матеріалів ІV Міжнар. наук.-практ. конф., 28 жов. 2022 р, Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2022. С. 149-151.

9. Піючевська А. Г. Особливості організації проектної діяльності молодших школярів із затримкою психічного розвитку на уроках курсу «Я досліджую світ». Корекційно-реабілітаційна діяльність: стратегії розвитку у національному та світовому вимірі: зб. наук. матеріалів ІХ Міжнар. наук.-практ. конф., 22 лист. 2023 р., Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С.247-251.

10. Піючевська А. Г. Формування навичок порівняння у молодших школярів із затримкою психічного розвитку. Корекційна та інклюзивна освіта очима молодих науковців: збірник наукових праць. Суми: Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. Вип. 11. Т. 2. С. 153–157.